

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА ЯК ОСНОВА ПОТЕНЦІАЛУ ЙОГО ПРОФЕСІЙНОГО ФОРМУВАННЯ

УДК 159.928:356.13:928

Н. Л. Шеленкова

Особистість визначається через здатність людини робити вибори, будувати свій життєвий шлях, співвідносити своє “Я” та координувати власну поведінку у системі суспільних відносин. “Особистість, – зауважує В. В. Столін, – у найзагальнішому вигляді можна визначити як функціональний психологічний “орган”, який надає індивіду можливість інтегрувати своє “Я” і свою життєдіяльність у системі множинних зв’язків зі світом, або як особливий спосіб інтеграції психічного життя індивіда” [1].

Педагогічна та вікова психологія, соціальна психологія, що базуються на суб’єкт-об’єктних зв’язках, на практиці реалізують мету, пов’язану з формуванням якостей соціального індивіда, тобто тих якостей, які характеризують нормативність поведінки, мислення, вирішення заданих кимось завдань. При цьому передбачається, що забезпечення відповідних умов для розвитку знань, умінь, опанування норм та правил поведінки автоматично призведе і до становлення суто індивідуально-психологічних особливостей: здатності самовизначатися, по-своєму ставитись до пропонованих завдань та формувати свої, користуватись правом на суб’єктивну свободу тощо. Практика ж свідчить, що це далеко не так.

Мета статті – виявити й обґрунтувати індивідуально-психологічні особливості майбутнього психолога як основу потенціалу його професійного формування.

Розгляд особистості з погляду її основних підструктур як потенціалів почалося у вітчизняній психології з роботи М. С. Кагана [2]. Розробляючи системний підхід до особистості та її діяльності і приймаючи тезу С. Л. Рубінштейна про те, що “особистість і формується, і виявляється у

діяльності” [3], М. С. Каган запропонував розглядати особистість як персоніфіковану діяльність. Свою структуру особистість отримує з видової будови людської діяльності і характеризується, на його думку, п'ятьма потенціалами. Гносеологічний потенціал визначається обсягом та якістю інформації, яку має особистість і яка складається зі знань про зовнішній світ, природне та соціальне і самопізнання. Її отримання залежить від природного розуму, освіченості та практичного досвіду. Із цим потенціалом пов'язана переважно пізнавальна діяльність людини. Аксиологічний потенціал особистості визначається знайденою нею в процесі соціалізації системою ціннісних орієнтацій, ідеалів, життєвих цілей [4–5]. Творчий потенціал особистості визначається отриманими нею і самостійно виробленими вміннями, навичками та здібностями до творчої і продуктивної дії, творчості [6]. Комунікативний потенціал особистості визначається мірою та формами її товаришкості, характером і міцністю її контактів з іншими людьми. Художній потенціал особистості визначається рівнем, змістом та інтенсивністю її художніх потреб і тим, як вона їх задовольняє.

Динамічний підхід до вивчення особистості застосувала Л. І. Анциферова [7]. Особистість, таким чином, визначається не своїм характером, темпераментом, фізичними якостями тощо, а тим, що й як вона знає, що та як вона цінує, що й як вона творить, з ким та як вона спілкується, якими є її художні потреби й як вона їх задовольняє. У численних дослідженнях процесів розвитку особистості, у тому числі у навчанні, так чи інакше, знаходять висвітлення ці продуктивні ідеї.

Найбільш ґрунтовними та чисельними у цьому аспекті є дослідження пізнавальної діяльності, розумової обдарованості, інтелектуальних здібностей. І хоча у більшості випадків поняття потенціалу тут не використовується, усе ж таки йдеться саме про розвиток пізнавальних здібностей, можливостей та потенціалів особистості, форм і способів опанування знань, різних рівнів розумової обдарованості.

До поняття загальної розумової обдарованості, починаючи з робіт Дж. Гілфорда, традиційно включаються як інтелектуальні, так і творчі здібності. При цьому до одних теоретичних моделей обдарованості включаються як творчі, так і інтелектуальні здібності (Д. Б. Богоявленська, Х. Гарднер, Дж. Гілфорд, В. А. Моляко, О. М. Матюшкин, Дж. Рензуллі та ін.). До інших моделей креативність та інтелектуальність входять як незалежні чинники (інтелектуальна обдарованість і творча обдарованість) (М. Воллах, Х. І. Грубер, В. В. Клименко, Я. О. Пономарьов, Е. П. Торренс, О. Л. Яковлева та ін.).

Наукові дослідження і практика навчання довели різноманіття та відносну незалежність виявів і розвитку обдарованості та інтелектуального потенціалу у різних сферах діяльності (навчальної, наукової, практичної, соціальної, художньої, спортивної, військової), у різних видах інтелектуальних і творчих здібностей (вербальних, логічних, математичних, просторових) та досягнень. При цьому було продемонстровано важливу роль мотиваційно-особистісних особливостей і соціальних умов у реалізації інтелектуального потенціалу особистості (В. Д. Шадріков, В. Е. Чудновский, С. Г. Москвічов та ін.). На основі цих даних було розроблено низку моделей, які виокремлюють найбільш важливі чинники загальної і спеціальної обдарованості, а також їхньої взаємодії в процесі розвитку (Дж. Брунер, Д. Б. Богоявленська, Л. С. Виготський, В. В. Давидов, В. М. Дружинін, О. М. Матюшкин, О. О. Мелік-Пашаєв, Н. Ф. Тализіна, Дж. Рензуллі, Є. П. Торренс, Р. Стернберг, М. Воллах та ін.).

Ще більш значними є дослідження у сфері комунікативного потенціалу особистості. Причому, тут поняття потенціалу використовується достатньо часто. В. В. Рижовим запропоновано й експериментально обґрунтовано психологічну структуру комунікативного потенціалу особистості [8]. У вітчизняній психології фундаментально досліджено та обґрунтовано вплив спілкування на особистість як цілісне утворення. У повній відповідності з ідеями Б. Г. Ананьєва про цілісність онтогенезу єдність і взаємозв'язки всіх

періодів людського розвитку, можна стверджувати, що спілкування впродовж усієї життєдіяльності людини є одним із провідних чинників її розвитку [9].

Для вивчення особистості у спілкування важливим є інтегральний підхід, який розглядає людину в єдності її тілесних, фізичних та духовних характеристик і, як свідчить аналіз, поки не реалізований у сучасних дослідженнях. Аналіз наукової літератури з проблеми комунікативних здібностей, комунікативного потенціалу свідчить, що їхня сутність, структура та визначення у різних авторів трактуються по-різному як з погляду понятійних, так і діяльнісно-сутнісних основ. В усіх підходах відсутній елемент взаємодоповнюваності, немає єдиної концептуальної схеми. Переважна більшість існуючих підходів диференціюється за двома напрямками їх предметно-діяльнісної оцінки – індивідуально-процесуальним та суб'єктивно-процесуальним. Причому, виокремлені напрямки не детермінують особистісно-орієнтовану духовну площину спілкування, репрезентуючи комунікативний потенціал особистості як інструмент впливу, управління, корекції тощо, а не як діалогічні комунікативні здібності у трактуванні міжособистісної взаємодії. У цих дослідженнях комунікативні здібності і комунікативний потенціал розглядаються в аспекті вияву у спілкуванні соціальних, соціально-перцептивних, гностичних, експресивних, інформаційно-комунікативних, поведінкових здібностей, навичок та вмінь спілкування. Разом із тим, уявлення про вищий рівень спілкування, що відповідає критерію його професіоналізму, містить у собі саме особистісно і духовно орієнтований діалог.

Одним з напрямків аналізу комунікативного потенціалу є вивчення комунікативних ускладнень та бар'єрів спілкування, а також шляхів їхнього подолання, подане у науковій літературі останнього часу. Ці дослідження свідчать про різноманіття перешкод на шляху до ефективного спілкування. Їхній опис у роботах О. О. Бодальова, О. А. Матеюка, Л. А. Петровської, Н. В. Сопілко, Н. В. Яковлевої і багатьох інших авторів свідчить, що всі вони можуть бути розглянуті як особистісні утворення у структурі комунікативного

потенціалу, які перешкоджають гармонічній його реалізації в оптимальному спілкуванні та взаєморозумінні.

У руслі концепції особистісно і духовно орієнтованого діалогу, що розвивається у працях О. Ф. Волобуєвої, Ю. А. Паскевської, Т. Д. Щербан, Т. С. Яценко та інших дослідників, розроблено найбільш детальну класифікацію цих труднощів: мотиваційні: несформованість або неправильна сформованість мотивів спілкування; когнітивні: дефекти сприйняття, уваги, пам'яті, мислення; емоційно-регулятивні: підвищена збудливість, інфантильність, нездатність управляти собою і своїми емоціями (поведінкою), емоційна невірноваженість, агресивність, низький рівень емпатії, високий рівень тривожності тощо; характерологічні: егоцентризм, ригідність, аутичність, відчуженість, підозрілість, сором'язливість, безсоромність, авторитарність, конфліктність, зайва сторожкість, неадекватне самооцінювання тощо; комунікативно-мовленнєві; ціннісно-орієнтаційні: втрата сенсу, втрата мети, зсув цілей, зупинка у розвитку, відчуття безперспективності тощо; психофізіологічні та неврологічні; духовні: дефіцит здатності до любові, прощення, взаєморозуміння, чуйності тощо; недостатнє розуміння сутності і призначення власної особистості й особистості інших людей; “заземленість” потреб і запитів, відсутність орієнтації на високі моральні ідеали, гордині, заздрості, хворобливе суперництво, намагання засуджувати, оцінювати, дефіцит совісті тощо. У цій класифікації по суті “схоплено” практично всі описані у науковій літературі бар'єри спілкування.

Дослідженню творчого потенціалу та його формування на різних етапах розвитку особистості присвячено велику кількість робіт вітчизняних і зарубіжних психологів. Вивчається структура, рівні й умови розвитку, шляхи, засоби і методи формування, взаємозв'язки творчості з іншими сторонами цілісної особистості, особливості творчої активності у різних сферах – інтелектуальній, інноваційній, художньо-естетичній, словесній, комунікативній, технічній, фізкультурно-спортивній, духовній та інших. Усе більша увага приділяється чинникам креативності й індивідуально-

психологічних особливостей того, кого навчають. О. М. Матюшкин підкреслює, що останнім часом одним із центральних понять у визначенні і розвитку обдарованості є поняття творчого потенціалу обдарованості [10]. З ним погоджуються думки Дж. Рензулі, Е. П. Торренса, Д. Сиска та інших зарубіжних психологів. Узагальнюючи уявлення про структуру творчого потенціалу, можна стверджувати, що він містить: вищі рівні всіх когнітивних процесів, спеціальні структури потребнісно-мотиваційної сфери, емоційний профіль, структуру вольової регуляції, Я-концепцію особистості.

Спеціальні дослідження аксіологічного потенціалу особистості менш досліджено у вітчизняній і зарубіжній психології, хоча при відповідній інтерпретації до цього напрямку можна віднести численні дослідження з мотивації, ціннісних орієнтацій, ціннісно-сміслових характеристик особистості, її поведінки та діяльності. Тут розроблено цікаві концепції смисложиттєвих орієнтацій особистості (В. Франкл, Д. Крамбо, Л. Махолик), ціннісно-емоційної сфери (Ю. М. Жуков, В. Е. Чудновський), цінностей спілкування й емпатії (В. В. Бойко), типології життєвих переживань (Ф. Є. Василюк), ціннісних соціально-психологічних установок (В. В. Бойко, О. Ф. Потьомкіна). Розроблено оригінальні методи діагностики та розвитку аксіологічної сфери особистості (З. С. Карпенко).

Дослідженню художнього потенціалу особистості присвячено численні роботи, пов'язані з вивченням і розвитком художніх, музичних, артистичних, літературних та інших спеціальних здібностей, а також проблем творчості у відповідних сферах (Р. Арнхейм, Е. О. Голубєва, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна, М. С. Каган, О. О. Мелік-Пашаєв, Б. М. Теплов та ін.). Подальші дослідження спеціальних здібностей надали можливість виокремити опорні і другорядні здібності, здібності художні й образотворчі, розкрити роль аналітичної діяльності та образного мислення у художній творчості тощо.

Стислий аналіз досліджень, пов'язаних із вивченням різних сторін особистості, що становлять її індивідуально-психологічні особливості, свідчить, по-перше, про те, що всі сторони особистості, описувані цими

категоріями, є взаємно пов'язаними й їхнє виокремлення аж ніяк не означає їх однакової розташованості у цілісній структурі особистості. На основі проведеного аналізу наукових джерел нами вироблено таке визначення потенціалу професійного формування майбутнього фахівця – це система індивідуально-психологічних особливостей, які становлять основу його професійно-особистісного розвитку і забезпечують відповідний рівень досягнень у професійній підготовці та подальшій професійній діяльності. Він розглядається у контексті професійної діяльності майбутнього психолога і складається з таких основних компонентів, кожний з яких, у свою чергу, може бути системно розглянуто як окремий потенціал (субпотенціал). Розглянемо більш детально ці компоненти.

1. Гносеологічний потенціал. Сюди входить система професійних знань, умінь, навичок, а також уявлень та світогляду, що має фахівець. Психологічною основою і механізмом формування цієї підструктури є інтелект та розумові здібності особистості, можливо, професійно орієнтовані. Найбільш повне узагальнення досліджень у цьому напрямку подано у роботах Ж. П. Вірної, Т. М. Данилової, Х. М. Дмитерко-Карабина, Ю. Г. Долинської, Н. Ф. Литовченка, І. Д. Пасічника, А. Г. Самойлової, І. Г. Тимощука.

Психологічна структура розумових здібностей містить:

особливості мотивації у більш широкому особистісному аспекті і в більш вузькому, пов'язаному з мотивацією опанування психологічної теорії та практики;

психічні пізнавальні процеси, які забезпечують опанування психологічної теорії і майбутньої практичної діяльності: пам'ять, мислення, асоціативні процеси, імовірнісне прогнозування, диференціальна слухова чутливість;

особистісні характеристики – особливості емоційно-вольової сфери, особливості характеру, комунікативні якості та здібності, що забезпечують ефективність міжособистісної комунікації;

духовні характеристики, які забезпечують духовно-моральні орієнтації у спілкуванні і взаємодії, духовну єдність партнерів, глибинне взаєморозуміння

на ціннісно-смисловому рівні, пов'язане з прийняттям партнера, терпимістю, доброзичливістю, здатністю любити ближнього як самого себе тощо.

Включення до цієї структури блоку комунікативних здібностей, обґрунтоване експериментально, підтверджує ідею цілісності особистісного потенціалу, нероздільності його компонентів. У межах цього підходу розроблено комплексну систему діагностики професійних здібностей, що використана нами у дослідженні.

2. Аксіологічний потенціал. Він містить систему цілей, цінностей та ціннісних орієнтацій у професії, соціально-психологічних установок особистості. Найбільше значення у цій підструктурі має загальне усвідомлення життя, розуміння життєвої мети, емоційна насиченість життя, задоволеність її результатами.

У процесі професійної підготовки майбутнього психолога особливого значення для формування високої мотивації навчання і прагнення до досягнень набувають ціннісні орієнтації студентів, тісно пов'язані з їхніми соціально-психологічними установками у житті та професійній підготовці. До аксіологічного потенціалу можливе включення таких соціально-психологічних установок, як настанови-орієнтації на “альтруїзм-егоїзм”, “процес-результат”, “свобода-влада”, “праця-гроші” та інші. Соціально-психологічна установка, з одного боку, визначає основні цільові і ціннісні орієнтації студента вищого навчального закладу в його навчальній та іншій діяльності в процесі професійної підготовки. З іншого боку, виражаючи певну соціальну значущість і цінність тієї чи іншої спрямованості, соціально-психологічна установка сприяє формуванню мотивації досягнень та визначає ціннісне навантаження чиненої студентом навчально-професійної активності.

У нашому дослідженні здійснено вивчення того, яку роль відіграють соціально-психологічні настанови-орієнтації типу: “альтруїзм-егоїзм”; “процес-результат”; “свобода-влада”; “праця-гроші” у визначенні рівня і типу мотивації досягнень студентів у процесі їхнього професійного формування.

3. Творчий потенціал. До цієї підструктури, відповідно до наявних у сучасній психологічній науці даних, віднесено: вищі рівні всіх когнітивних процесів, спеціальні структури потребнісно-мотиваційної сфери, емоційний профіль, структуру вольової регуляції, Я-концепцію особистості. Усі ці індивідуально-психологічні особливості відкривають особистості можливість творити, знаходити нове, приймати рішення та діяти оригінально і нестандартно. Цей компонент особистісного потенціалу майбутнього психолога спеціально у нашій роботі не досліджувався .

4. Комунікативний потенціал. Являє собою систему властивостей, умінь та здібностей особистості, що забезпечують їй успішність спілкування, розуміння і взаєморозуміння з іншими людьми, здібності до опанування і рівень знання мов спілкування, а також комунікативних якостей особистості та конкретних умінь і навичок спілкування.

Професійно орієнтований розгляд комунікативного потенціалу надає можливість стверджувати про певний рівень розвитку комунікативної компетентності фахівця. Вона, у свою чергу, розглядається як складне структурне утворення, що інтегрує лінгвістичну, соціолінгвістичну, дискурсивну, стратегічну, соціокультурну, соціальну та психологічну компетенції. Остання є у нашому дослідженні найбільш важливим предметом вивчення і визначається як здатність особистості володіти власними психологічними ресурсами у спілкуванні, грамотно враховувати психологію учасників спілкування, бути вільною від бар'єрів та труднощів комунікації, володіти способами їхнього подолання.

Високий рівень розвитку комунікативного потенціалу фахівця, позначений як професіоналізм спілкування, визначається у нашому дослідженні як глибоко особистісний рівень компетентності, який зводиться лише до знань і комунікативних умінь. Комунікативна компетентність професіонала збагачена духовно-моральними орієнтаціями особистості, а складові її властивості інтегровані на духовному рівні.

5. Художній потенціал. Містить систему естетичних смаків, переваг, художньо-творчих здібностей та можливостей людини, виразність в особистості “естетичної людини” (за Е. Шпрангером) [11]. Цей компонент особистісного потенціалу спеціально не досліджувався у нашій роботі.

6. Професійний потенціал. Професійний потенціал особистості фахівця знаходить своє вираження у професіональних орієнтаціях, схильностях, перевагах у сфері обраної діяльності, у відповідному ним типі особистості фахівця [12]. Своє найбільш яскраве вираження він знаходить у рівні мотивації професійних досягнень, а також в орієнтації мотивів. Важливою і саме потенційною характеристикою професійного потенціалу є особистісно-професійний тип фахівця, а також його відповідність основним характеристикам обраної професії. Для оцінки потенціалу у цьому сенсі може бути використано типології особистості, описані нами раніше, зокрема, типологія Е. Шпрангера та Дж. Голланда. Передбачається, що певному особистісному типу повинен відповідати свій тип професійного середовища, що і забезпечує більш повноцінну реалізацію особистості у діяльності. У нашому дослідженні використовується методика визначення професійного типу особистості за Дж. Голландом з метою визначення такої відповідності.

7. Духовний потенціал. Включає систему духовно-моральних цінностей та життєвих позицій особистості, її цінісно-смислових і смисложиттєвих орієнтацій, основних переконань та світогляду, яке визначають розуміння людиною своєї відповідальності, свободи і трансцендентності [13–15]. Духовний потенціал, або духовність у широкому значенні виражає здатність особистості розрізнити та обрати істинні моральні цінності і покласти їх в основу свого життя. Духовність розуміється нами як глибоко особистісний спосіб відображення й освоєння дійсності, детермінований орієнтацією пізнання і діяльності людини на загальнолюдські цінності. При цьому ключовими моральними цінностями визначаються: добро, краса, істина, свобода, відповідальність, трансцендентність особистості. Об’єднуючою характеристикою духовності є любов.

У структурі духовності ключовою моральною цінністю є добро, що визначає найважливіші напрямки духовних шукань особистості та тісно взаємозалежить із пізнавальними, естетичними цінностями, що є узагальненою характеристикою найважливіших духовних цінностей. Положення про те, що людина за своєю природою є доброю аж ніяк не означає, що вона без усяких зусиль зможе жити гідно, достатньо лише їй “поводитися природно”, “додержуватися своєї природи”. Для того, щоб пізнати власну природу, потрібна чимала праця, оскільки знання людини про саму себе найчастіше мають духовний характер: люди думають про себе те, що вони звикли думати і характеризують себе та інших за заздалегідь заданою схемою, що може і не відповідати дійсності. Так, у свідомості людей уживаються, з одного боку, віра у силу та гідність людини, її високе покликання, а з іншого боку – переконання у людській слабкості, гріховності, безсиллі стосовно власної долі і характеру.

У структурі духовності також простежується компонент внутрішньої свободи особистості у діяльності та спілкуванні. Вітчизняна філософія виходить із передумови про споконвічну соціальність особистості: відособленість особистого буття “Я” є лише відносною, вона не лише виникає з охоплючої його єдності “МИ”, але й існує лише в ньому. При цьому “МИ” мислиться не як відвернений колективізм, а як первинна духовна єдність, діалектична єдинорозділювана цілісність багатьох індивідуальних свідомостей, яку С. Л. Франк називає соборністю та яка може виявлятися у різних формах – як духовна єдність родини, нації і держави, заснована на спільності долі, культури, звичаїв та вдач тощо [16]. Духовне буття настільки ж реальне, як матеріальне і соціальне, та виявляється у людській свідомості у вигляді моральних вимог, специфікою яких є те, що вони передбачають вільний вибір особистості.

Отже, психологічною основою суб’єкт-суб’єктних зв’язків є орієнтація на особистісні характеристики людини. Тут повною мірою реалізується принцип “сходження від особистості до соціального індивіда”. Це означає, що людина поза залежністю від віку, насамперед, виявляється як особистість, яка

розвивається. Тому психологи повинні звертатись саме до індивідуально-психологічних особливостей, а через це формується і те, що називається знаннями, уміннями, навичками, тобто соціально-індивідуальні особливості.

До основних напрямків подальших досліджень з обраної проблематики можна віднести вивчення психологічних особливостей самореалізації психологів, психологічних детермінант їхнього професійного вигорання і деформації, основних шляхів гармонізації професійного й особистісного зростання, психологічних умов каналізації професійної майстерності в умовах недостатнього життєвого досвіду.

Список використаної літератури

1. Столин, В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
2. Каган, М. С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа / М. С. Каган. – М., 1974.
3. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989.
4. Карпенко, З. С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук / З. С. Карпенко ; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 37 с.
5. Радчук, Г. К. Психологія аксіогенезу особистості у контексті вищої професійної освіти : дис. ... доктора психол. наук / Г. К. Радчук ; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2011. – 379 с.
6. Моляко, В. О. Психологічна теорія творчості / В. А. Моляко // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. члена кореспондента АПН України Н. В. Чепелевої. – К. : Нора-Прінт, 2002. – Вип. 22. – 350 с.
7. Анцыферова, Л. И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 2. – С. 8–18.

8. Рыжов, В. В. Психологические основы коммуникативной подготовки : автореф. дисс. на соискание научн. степени д-ра психол. наук / В. В. Рыжов. – Новосибирск, 1995. – 35 с.

9. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 170 с.

10. Матюшкин, А. М. Загадки одаренности / А. М. Матюшкин. – М. : Школа-пресс, 1993. – 127 с.

11. Мелик-Пашаев, А. А. Об источнике способности человека к художественному творчеству / А. А. Мелик-Пашаев // Вопросы психологии. – 1981. – № 1. – С. 76–82.

12. Маноха, І. П. Професійний потенціал особистості: досвід онтологічного дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / І. П. Маноха ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 22 с.

13. Балл, Г. О. Сучасний гуманізм і освіта / Г. О. Балл. – Рівне, 2003. – 128 с.

14. Боришевський, М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 144–150.

15. Савчин, М. В. Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плай” Прикарпатського університету, 2001. – 203 с.

16. Франк, С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Сафін О. Д.